

AZ EURÓPAI KIS ÁLLAMOK FEJLŐDÉSI TÍPUSAI*

A történeti múlt a maga egészében kimeríthetetlen és egyszerre, minden részletével együtt, be sem mutatható. A történész a maga szakmai eszközeivel mindig, már pusztán témaválasztásával is, valamilyen kérdésre válaszol. A rendelkezésre álló roppant anyagból azokat az információkat választja ki, hozza napvilágra és rendezi — a módszertani szabályoknak megfelelően — összefüggéseik szerint, amelyek lehetőleg használhatóvá, megbízhatóvá teszik választát. Tehát a múlt elemeivel felel. A kérdéseket azonban, amelyekre válaszolni próbál, általában saját jelenkora teszi fel neki. S rendszerint az olyan, mind újabb kérdéseket, amelyek azelőtt alig vagy egyáltalán nem vetődtek így fel, de most, mivel a változó világban, a jelen és a jövő jobb megértéséhez szükségessé válnak, visszamenőleg is figyelmet keltenek. A jellemző példák egyikét a kis államok kérdésének alakulása nyújtja erre.

I.

A kis államokat régebben, főleg a XIX. század második felében és a XX. század elején, sokan hajlamosak voltak valami letűnt világ ósdi, anakronisztikus maradványainak tekinteni, amelyeknek sem jövője, sem múltja nem lehet különösebben érdekes. Így azután a nemzetközi politika történetével foglalkozó, nagyobb munkák nem sok figyelmet szenteltek a kis államoknak. Kivéve legfeljebb akkor, ha ezek időnként a nagyhatalmak vitáinak, esetleg egyezkedéseinek, vagy éppen osztozkodásának lettek tárgyai. Nem is igen derült ki e munkákból az, hogy az adott nemzetközi rendszeren belül e kisebb politikai egységeknek is volt bizonyos szerepük, amely ugyan külön-külön, egyenként, lehetett szerény, de amelyet végül, mindent összevéve, valamenynyire a főszereplőknek is mindig számításba kellett venniük.

Az utóbbi időkben viszont, főleg a két világháború és a soknemzetiségű monarchiák, majd a nagy koloniális birodalmak felbomlása óta, a kis államok száma rohamosan megnőtt a nagyvilágban. Ez a folyamat fokozódó érdeklődést keltett nemzetközi szerepük s egyben történeti előzményeik iránt, és életre hívott egy külön kis irodalmat is. Ennek előhírnökeként, az első világháborút követő változások hatására, egymás után két svájci szerző kezdte a kis állam eszméjének jelentkezését az előző századok politikai gondolkodásában felkutatni.¹ A második világháború idején a kis állam és a federalizmus kérdése ke-

* Az 1986. április 17-én tartott székfoglaló rövidített szövege.

¹ EDUARD SIEBER: Die Idee des Kleinstaates bei den Denkern des 18. Jahrhunderts in Frankreich und Deutschland. Basel, 1920. — BERNHARD CAPPIS, Die Idee der Kleinstaaten im Deutschland des 19. Jahrhunderts. Basel, 1923.

rült a figyelem előterébe, utána pedig a nagyhatalmak és a kis államok viszonyának tényleges alakulása az új nemzetközi rendszerben.² Később azután az irodalom vizsgálódási köre kibővült — különösen gazdasági vonatkozásban —, miközben a kis államok száma egyre nőtt. 1952-ben földtekénk mintegy 80 államot hordozott, s ezeknek több mint fele együttesen is a világ népességének mindössze 8%-át tette ki. Húsz évvel később az államok száma már 145-re, legutóbb, 1985-ben pedig 171-re emelkedett. Ezek közül 90 kis államnak volt 6 milliónál, 44 mini-államnak pedig 1 milliónál kevesebb lakosa. Így azután Magyarország, amely a maga 10,7 millió lakosával kétségtelenül a kis államok közé sorolható, népességét tekintve a világlistán az 55., Európában pedig a 13. helyet foglalja el. Vagyis 117 nála kisebb állam található a nagyvilágban, Európában pedig 18, ha ideszámítjuk Andorrától Luxemburgon át a Vatikánig a legkisebbeket is.

Nem meglepő tehát, hogy egyre többen — főleg közgazdászok és politológusok — kezdtek elemezni azokat a problémákat, amelyek e folyamatból adódtak, s egyúttal meghatározni a kis államok sajátos jellemzőit, mozgásterét, korlátaikat. Ebből az újabb irodalomból, amelyet itt természetesen nincs módunk részletesen felsorolni, említsük meg elsőnek *S. Kuznets* tanulmányát „a kis nemzetek gazdasági növekedéséről” (1963),³ azután *T. Fleiner* (1966), *B. Benedict* (1967) írásait,⁴ *D. Vital* elég nagy visszhangot keltő könyvét „az államok egyenlőtlenségéről” (1967),⁵ majd egyebek között, több szerző tollából, a „kis államok a nemzetközi kapcsolatokban” címmel rendezett Nobel Symposium anyagát (1971),⁶ a norvég Trygve Mathisen könyvét „a kis állam funkcióiról a nagyhatalmak stratégiájában” (1971),⁷ a kis államok külpolitikájáról *R. P. Barston* szerkesztésében megjelent kötetet, valamint *M. Handel* könyvét „a gyenge államokról a nemzetközi rendszerben” (1973).⁸ Alkalomszerűen e munkák is visszatekintettek a múltra olykor, de valóban történeti jellegű tanulmánnyal eddig kevesebb szerző jelentkezett. Említsük meg ezek közül *Anette Baker Fox* könyvét néhány európai kis állam magatartásáról a második világháború idején,⁹ valamint *Ránki György* tanulmányát „a Duna-völgyi kis orszá-

² J. A. MARRIOTT: *Federalism and the Problem of the Small State*. London, 1943. Joseph Markus, *Grandes puissances — petites nations*, Genève, 1946. LASZLO LEDERMANN: *Considérations sur le petit Etat*. Neuchâtel, 1946. Erik Castren, *La position des grands et petits Etats dans la communauté internationale*. In: *Festschrift W. Schätzkel*. Düsseldorf, 1960.

³ S. KUZNETS: *The Economic Growth of the Small Nations*. In: A. Robinson (ed.), *The Economic Consequences of the Size of Nations*. London, 1963.

⁴ THOMAS FLEINER: *Die Kleinstaaten in den Staatenverbindungen des zwanzigsten Jahrhunderts*. Zürich, 1966. — Burton Benedict (ed.), *Problems of Smaller Territories*. London, 1967.

⁵ DAVID VITAL: *The Inequality of States. A Study of the Small Power in International Relations*. Oxford, 1967. — ROBERT L. ROTHSTEIN: *Alliances and Small Powers*. New York, 1968. R. O. Keohane, „Lilliputians” Dilemmas: *Small States in International Politics*. In: *International Organisation 1969*, 291—311.

⁶ AUGUST SCHOU, ARNO OLAV BRUNDTLAND (ed.): *Small States in International Relations*. Stockholm, 1971.

⁷ TRYGVE MATHISEN: *The Functions of Small State in the Strategies of Great Powers*. Oslo, 1971.

⁸ R. P. BARSTON: *The Other Power. Studies in the Foreign Policies of Small States*. London, 1973. — M. HANDEL: *Weak States in the International System*. London, 1981.

⁹ ANETTE BAKER FOX: *The Power of Small States. Diplomacy in World War II*. Chicago, 1959. uő, *The Small States in the International System, 1916—1969*. In: *International Journal 1969*, 751—764.

gok helyzetéről a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében” 1919 és 1945 között.¹⁰ Mivel a nagyvilágban igen sokféle, eltérő jellegű, méretű és szintű kis állam található, nyilvánvaló, hogy számunkra a legtöbb tanulságot az ilyen, térben korlátozottabb, a mi földrészünk kis államait vizsgáló elemzések adják. S így magunk is az európai kis államok fejlődésének főbb vonásait próbáltuk felvázolni legutóbb a 16. Nemzetközi Történész Kongresszuson, amelyen feladatunk volt egy kis nemzetközi munkacsoport közreműködésével a kis államok XVIII—XIX. századi történeti kérdéseit elemezni.¹¹

Általános érvényű meghatározást arról, hogy pontosan mit kell kis államnak tekintenünk, valójában a fent idézett irodalom sem tudott nyújtani. A kézenfekvő kvantitatív ismérvek (terület, népesség, egy főre eső nemzeti össztermék, fegyveres erő, mérhető fejlettségi szint stb.) nem elegendők önmagukban. A terület messzemenően eltérő lehet. Svédország 8,3 millió lakossal 14-szer akkora, mint a 9,8 milliós Belgium. Ami pedig a *népességet* illeti: vajon „kis” államnak, Kuznets nyomán, csak a 10 millió alattiakat kell tekintenünk, vagy pedig, kevésbé fejlett országok esetében, a mércét 20—30 millióig is felvihetjük, mint Vital javasolja? Nem is szólva arról, hogy a népesség a történeti idővel együtt változik: minél messzebb megyünk a múltba vissza, rendszerint annál inkább csökkenni fog, és persze annál kevésbé lesz számszerűen mérhető. *Gazdasági szempontból* pedig roppant különbségek vannak a kis államok között. S mi több, Európa történeti struktúráján belül az évszázadok során kis államokkal mind az áttolódó epicentrumok fejlettebb zónáiban, mind pedig a kevésbé fejlett peremzónákban egyaránt találkozunk. Vagyis a kis állam kategóriáját nem egy adott mértékű gazdasági szint határozza meg. Hozzátehetjük végül, hogy inkább csak *viszonyítással*, semmint abszolút mértékkel dolgozhatunk, hiszen egyetlen állam sem általában, önmagában véve, hanem rendszerint inkább más államokhoz s elsősorban saját környezetéhez képest „nagy” vagy „kicsiny”. Belgium kis állam, ha Franciaországhoz mérjük, de Luxemburnál jóval nagyobb. A Szovjetunió méreteihez képest pedig szinte elenyészőnek tűnnek Magyarország, a nála valamivel nagyobb, 14 milliós Csehszlovákia, vagy akár a még nagyobb, 37 milliós Lengyelország egymás közti különbségei.

Az újabb irodalom e bizonytalanságok ellenére nagyjában egyetért abban, hogy a kis államoknak vannak sajátos közös, *jellemző vonásaik*. Ilyen természetesen például az, hogy fizikai erejük szerényebb volta viszonylag gyengébbé teszi nemzetközi pozíciójukat, bár ez utóbbi azért még igen sokféleképpen alakulhat. Ilyen továbbá — e szerzők szerint —, hogy nemzetközi érdeklődésük és tájékozottságuk, ha igaz, regionálisan korlátozottabb. Gazdaságilag — szintkülönbségeik mellett is — hátrányaik közé tartozik, hogy természeti erőforrásaik köre szűkebb, belső piacuk korlátozottabb, aminek következtében termelésük sem nagyon sokrétű, hanem erősebben specializálódik bizonyos, előnyösebbnek ígérkező ágakra, struktúrájuk fokozottabb mértékben függ a külke-

¹⁰ RÁNKI GYÖRGY: Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919—1945. In: Lackó M. (szerk.), A két háború közti Magyarországról. Bp. 1984.

¹¹ D. KOSÁRY: The Development Types of the Minor States in Europe, 1715—1919. In: Les „Petites Etats” face aux changements culturels, politiques et économiques de 1750 à 1914. Sous la direction de D. Kosáry, Lausanne, 1980. A kötetben szereplő többi tanulmány szerzői: LEW YOUNG-ICK (Korea), H.-U. JOST (Svájc), D. BERINDEI-Ć. BODEA (Románia), C. A. TAMSE (Hollandia), O. JUSSILA (Finnország) és H. BALÁZS ÉVA (Magyarország).

reskedelemtől és jobban ki van téve a nemzetközi konjunkturális ingadozások hatásainak. Valamivel kedvezőbb véleményekkel találkozunk a kis államok mozgékonyabb képességeiről arra, hogy jobban reagáljanak a feltételek változásaira és hogy reformokkal kísérletezzenek. Gyakran hangsúlyozza az irodalom belső kohéziójukat, azt az erős közösségi — nemzeti — érzést, amely a történelmi hagyományok produktuma. Végül pedig — még mindig az említett irodalom szerint — a kis államok lakóinak mentalitásában ennek ellenére ott él, a fejlettebbekében is, mind sebezhetőségük tudata, az identitásválságra való hajlam, mind pedig a buzgó igyekezet arra, hogy történelmi „érdemeik” hangsúlyozásával vagy — talán ügyesebben — az emberiségnek tett jeles szolgáltatokkal valamiképpen külön igazolják létüket, azt, hogy fenn szeretnének maradni. Egyes szerzők mindamelllett rámutatnak az élethez valóban ragaszkodó kis országok, vagy talán inkább kis nemzetek nem egyszer feltűnő szívósságára is. A norvég *Mathisen* szerint a történelem folyamán a kisebbek elég gyakran bizonyultak hosszabb életűnek, mint az a vezető szerep, amely olykor a nagyoknak jutott. Ugyanó utalt — másokkal együtt — végül arra is, hogy a kis államok szerepe sem volt mindig pozitív, és a nagyhatalmaké sem negatív — valaminő hamis moralizálás helyett minden államét tényleges történelmi funkciója alapján kell mérlegelnünk.

II.

Ahhoz azonban, hogy a kis államok szerepét Európa történetében nagyobb távlatból megértsük, a főként a jelenkori viszonyokat tárgyaló irodalom ilyen vagy olyan megfigyelésin túlmenően valami olyan, másféle modellre van szükségünk, amely fejlődésükben, mozgásukban mutatja be a nemzetközi rendszer változásait és az államok életére kiható tényezőket. Konfliktusokat, erősek és gyengébbek között, sőt „kis állami” magatartásra emlékeztető példákat is, már a középkorban is bőven találunk. A kis állam kérdéséről azonban tulajdonképpen azóta beszélhetünk, hogy a XVI. század óta kialakultak az egymással versenyző, szuverén nagyhatalmak és létrejött egy olyan európai „államrendszer”, amelyben a nagyok mellett valami hely jutott a kisebbeknek is.¹² Ilyen értelemben fejtegette *Emmerich de Vattel* (*Le droit des Gens*, 1758) nemzetközi jogi munkájában, hogy a „modern” Európa, eltérően a régítől, „politikai rendszert alkot”, amely már nem az „elszigetelt daraboknak az a zavaros halmaza”, mint egykor, hanem olyan együttes, amelyet a hatalmi egyensúly elvének alkalmazásával tartanak működésben. E korántsem zavartalan működés főbb állomásait jelezték azok a békeszerződések, amelyek az időről időre ismétlődő, nagy háborús konfliktusok után próbáltak Európában valami új rendet teremteni. Ezek az újjárendezések persze lehetőség szerint úgy igyekeztek az „egyensúlyt” helyreállítani, ahogy az az éppen győztesként felülkerekedő fél érdekeinek megfelelt. Így történt ez például 1648, 1715, 1763 vagy 1815 esetében egyaránt.¹³

¹² FR. A. VON DER HEYDTE: Die Geburtsstunde des souveränen Staates. Regensburg 1952.

¹³ Az idevágó általános irodalomból: EMILE BOURGEOIS: Histoire diplomatique de l'Europe. I. 1906. G. Zeller kötetei a P. Renouvin által szerk. Histoire des Relations Internationales c. sorozatban, Paris, 1955.

Mindez itt bennünket inkább csak annyiban érdekel, hogy ezek a rendezések, pontosabban az éppen irányító nagyhatalmak sorra mind bizonyos kis államokat is felhasználtak arra, hogy egyes nagyobb országok közé, ütközőül, kisebbeket állítsanak, illetve, főleg, hogy az éppen alulmaradt ellenfél netán újjáéledő terjeszkedési ambícióinak útjába belőlük új sorompót, gátat emeljenek. Így lettek az ilyen kis államok a mindenkori új rendszer szerényebb, *járvulékos elemei*. Így kellett például 1648-ban a vesztes Habsburgoknak a svájci kantonok függetlenségét elismerniük, úgyszintén Németalföldét is, amelynek hosszú küzdelem után sikerült a spanyol Habsburg-uralmat leráznia, sőt mindinkább tengeri és gyarmati hatalommá nőnie. Egy újabb fordulat után, 1715-ben, e két kisebb ország és néhány itáliai állam ezúttal főleg Franciaország ellenében kapott hasonló szerepet, bár Németalföld déli része egy időre a Habsburg Monarchia távoli tartománya lett. A Rajna torkolatvidéke mindenestre biztosítva volt Franciaország terjeszkedése ellen, esetleg angol hídfőként is. A napóleoni háborúk után, 1815-ben pedig még határozottabban igyekeztek a győztesek Franciaországgal szemben a stratégiai gátrendszeret kiépíteni. A nagyhatalmak elismerték Svájc függetlenségét és területi integritását. Megszilárdították továbbá Németalföld pozícióját, a déli rész hozzácsatolásával is. Majd pedig, miután ez utóbb 1830-ban attól mégis elszakadt, 1839-ben végül ennek az új kis államnak, Belgiumnak függetlenségét is a nagyhatalmak garanciája alá helyezték. A gát szerepét ugyanis a kettévált állam így is be tudta tölteni. Anglia számára az volt a fontos, hogy Franciaország Belgiumot ne tudja magához csatolni.

Mindezek az európai rendezések több-kevesebb módosítással Itáliában és Németországban is fenntartották a kis államok rendszerét. A westfáliai béke 1648-ban oly mértékben fokozta a tehetetlenné vált német-római birodalom belső politikai széttagoltságát, hogy a német kis államoknak joguk lett a császár hozzájárulása nélkül szövetséget kötni külső hatalmakkal is. Franciaországnak ebből következő befolyását a Rajna-vidéki német államokra viszont a következő rendezés során, 1715-ben már felszámolták. Egy évszázaddal utóbb, 1815-ben, a német Bund, vagyis a redukáltan is még mindig elég jelentős számú német államok meglehetősen laza szövetsége, a Habsburg-hatalom ellenőrzése alá került, néhány itáliai kis állammal együtt. A helyzet itt csak utóbb, akkor módosult, amikor a vezető nagyhatalmak, miután együttműködésük meglazult, eltérő politikájukkal egymás befolyását ellensúlyozni, neutralizálni kezdték és megkönnyítették, hogy az erősödő nacionalizmusoknak itt, az olasz és a német esetben integráló ereje végül, a XIX. század második felében érvényesülni tudjon.

A különböző nemzetközi rendezések során tehát a nagyhatalmak bizonyos kis államok létezését elfogadhatónak, sőt szükségesnek tartották. Elsősorban azokét, amelyeket a nagyok bizonyos feladat elvégzésére kívántak felhasználni. Az ilyen kis államoknak, megfelelő korlátok között, némi védelmet is nyújtottak. De persze saját érdekeik és döntésük szerint jártak el így. A valóságban ugyanis ezek a kis államok is nagy mértékben függték a nagyhatalmi politikától. Amikor a Bécsi Kongresszus, ahol a kisebb államok képviselői inkább csak dekoráció szerepét vitték, 1815-ben különbséget tett „általános” és „korlátozott” érdekű államok között, csak viszonylag udvarias formulával jelölt egy hagyományos gyakorlatot.

Itt most nincs terünk arra, hogy e hosszú időszakon át a realitások elméleti visszhangját, az államok méreteiről és együttéléséről alkotott nézetek alakulá-

sát is végigkísérjük a politikai gondolkodásban.¹⁴ A nemzetközi rendszerről és a béke lehetőségeiről megfogalmazott véleményeket *William Penn* (1694) vagy *Abbé de Saint-Pierre* (1712) elképzelésein át *Kant* írásáig az „örök békéről” (1795). Az eltérő irányzatokat a francia felvilágosodáson belül. Az abszolutizmus által létrehozott nagy állam modernizálásának híveit *Voltaire*-tól a fiziokratákig. *Montesquieu* feltételezését a szoros összefüggésről az államok mérete és kormányformája közt: eszerint a kis „köztársaságok” gyengék, a nagy birodalmak despotikusok, Franciaország és Anglia viszont olyan közép nagyságú államok, amelyek természetes berendezése az alkotmányos monarchia. *Rousseau* viszont, tudjuk, éppen a nagyobb államokról és azok nehézkes, költséges apparátusáról volt lesújtó véleménnyel és szülővárosa, Genf mintájára a svájci kis államban fedezte fel az egyetlen olyan modellt, amely képes arra, hogy közvetlen demokrácián alapuló, jó kormányzattal bírjon. Ő ugyanis „egy nagy nép külső hatalmát egy kis állam szabad fegyelmével és jó rendjével” szerette volna egyesíteni. A vita más országokban is végigkísérte a XVIII. és részben a XIX. századot. Svájcban *I. Iselin* (1728—1782) a francia fiziokratákhoz hasonlóan, nem volt nagyon hízelgő véleménnyel a kis államok politikai köreinek arisztokratikus uralmi módszereiről, a történész *Johannes von Müller* (1752—1809) viszont, éppen ellenkezőleg, hajlamos volt idealizálni e kis politikai egységek ősi, házias erényeit. A németek közül *Justus Möser* (1720—1794) a kis államok hagyományos önkormányzatát, a federatív kísérletek előnyeit tartotta sokra, a neves göttingai tanár, történész és publicista, *August-Ludwig Schlözer* (1735—1809) viszont, éppen ellenkezőleg, a felvilágosult abszolutista uralkodók által korszerűsített nagy államok híve volt, és még az antik görög kis államok sokat emlegetett példáját is elvetette, azzal, hogy „napjaink nagy, művelt nemzetének nincs mit Spárta egykori kis rablófészkétől tanulnia”. *Herder* — tudjuk — más véleményt képviselt és II. Frigyes Poroszországát sem szerette.

III.

Néhány konklúziót azonban talán, a további részletek mellőzésével, a történeti folyamatok eddigi elemzéséből is levonhatunk.

A legelső mindjárt az, hogy a nagy és kis államok különbsége, vagyis egyúttal a kis államok sajátos jellege leginkább biztonságuk problémáinak eltérő természetéből érthető. A nagyhatalmak biztonságát elsősorban saját belső erejük, súlyuk adja meg, és kevésbé valamilyen külső tényező. *A kis állam biztonsága viszont elsősorban — ha persze nem is kizárólag — külső, nemzetközi tényezőktől függ.* Bizonyos fokig természetesen — és nem is kevésbé — a kis állam belső ereje is változhatik, gazdasági, technikai, kulturális színvonalától és lakói politikai, nemzeti lojalitásának mértékétől függően. Ez az erő kiegészülhet továbbá néha olyan „természetes” biztonsági tényezőkkel is, mint például egy-

¹⁴ E. SIEBER: i. m. — C. MORANDI: Il concetto della politica d'equilibrio nell'Europa moderna. *Archivio Storico Italiano* LXXVII. 1940. — G. ZELLER: Le principe d'équilibre dans la politique internationale avant 1789. *Revue Historique* CCV, 1956. H. BUTTERFIELD: The Balance of Power, In: *Diplomatic Investigations*, London, 1966. — M. S. ANDERSON: Eighteenth-century theories of the balance of power. In: R. Hatton, M. S. Anderson (ed.), *Studies in Diplomatic History*, London, 1970. Az egykorú béketervek elemzésére: K. VON RAUMER: *Ewiger Friede*. Freiburg—München, 1971. — M. S. ANDERSON: *Europe in the Eighteenth Century, 1713—1783*. London, 1976.

egy ország földrajzi pozíciója, vagy esetleg viszonylag távoli fekvése a nagyobb konfliktusok, feszültségek, veszélyek gócaitól. De a történelem folyamán némileg még e „természeti” adottságok nyújtotta lehetőségek mértéke és jelentése is megváltozhatnak. Más olyan, erőttöbbletet nyújtó tényezők viszont, amelyek a biztonságot növelni tudják, mint például az, ha valamelyik kis állam több nagyhatalom versengésének vagy éppen közös érdekének tárgya lesz, már nyilvánvalóan a „külső” kategóriába sorolhatók.

Mivel azonban a külső nemzetközi tényezők hatása időben és térben mindig többféle módon érvényesült, a történelem folyamán az európai kis államok többféle fejlődési típust képviseltek. Három főbb ilyen típust különböztethetünk meg, hozzátéve persze, hogy ezeken belül, kisebb-nagyobb árnyalati eltérésekkel, többféle egyedi változat található.

Az *első* típusba azok a kis államok sorolhatók, amelyek a történelem folyamán tartósan számíthattak erőttöbbletet nyújtó, járulékos biztonsági tényezőkre. A társadalmi és politikai közösségek ugyanis spontán, belső fejlődés eredményei, de sorsuk ettől még igen eltérő lehet. Ha valamelyik viszonylag védett teret kap és valami olyan feladatot, amelyet a nemzetközi rendszer ír elő, s ehhez a feltételeket is biztosítja, akkor e lehetőségekhez adaptálódni fog és e történelmi hagyományt igyekszik majd a maga eszközeivel továbbépíteni, megvédeni. Ilyesmi történt Svájc esetében, amely 1499-ben függetlenséget, 1648, 1715 és 1815 európai rendezései alkalmával pedig — mint láttuk — a nagyhatalmaktól feladatokat és nemzetközi garanciákat kapott. Pedig a kis kantonok laza konföderációjából csak ezután, 1848-ban szerveződött olyan valódi szövetségi állammá (Bundesstaat), amely a több nemzet és vallás egyenjogúságának kimondásával végleg megszilárdította a közös politikai identitás alapjait. De Svájc különösen jellemző példáján túl a pozitív járulékos tényezők szerepét figyelhetjük meg ilyen vagy olyan változatban, Németalföld, Belgium, Portugália, Svédország vagy Dánia esetében is.

A *második* típust az olyan — főleg német és olasz — kis államok képviselték, amelyek járulékos, külső tényezői változó jellegűnek bizonyultak. Jó ideig erősen, utóbb egyre gyengébben érvényesültek.

Az újabb irodalom nemeegyszer felváltva, úgy használja a „kis állam” és a „kis nemzet” fogalmát, mintha a kettő nagyjából ugyanazt jelentené. A valóságban azonban az állam időben jóval megelőzte a modern nemzet kialakulását, és területileg azután sem esett vele feltétlenül egybe. A külső tényezők hosszú időn át kifejezetten elősegítették, sőt, olykor előírták, hogy a kis német, illetve olasz államok külön politikai egységeket alkossanak, a lakóikat egybefűző nyelvi, etnikai és egyéb kapcsolatok ellenére. A XIX. század második felében viszont a nemzetközi tényezők lehetővé tették, hogy ezek a kis államok sorra beolvadjanak az új, nagy, egységes nemzeti államokba, bár anélkül, hogy — főleg a németek esetében — régi és erős hagyományaik, sajátos feltételeik mind eltűntek volna.

Az egykori német kisállami rendszert sok elítélő kritika, illetve — a másik oldalon — dicséret érte, jó és rossz okokból egyaránt. A múlt századi porosz történetírás nem győzte szidni és nevetségessé tenni a „Kleinstaaterei” hátrányait. Előzőleg, a XIX. század elején viszont a forradalom és a felvilágosodás eszméivel szembe forduló német politikai romantika olyan képviselői, mint *Adam Müller* vagy *Friedrich Schlegel* nem győzték magasztalni a kis államok előnyeit. A svájci *K. L. von Haller* a kis politikai egységekben pillantotta meg „a természet igazi rendjét”. *Hermann Ludwig Heeren* (1760—1842) göttingai

történész úgy látta, hogy a német kultúra fejlődését inkább elősegíti, semmint gátolja a politikai többféleség; szerinte egy egységes, korlátlan monarchia itt Európa szabadságának sírásója lenne. A polgári, kapitalista fejlődés azonban mindenesetre a nagyobb nemzeti államok kialakulásának kedvezett. A XIX. század első felében olyan német liberálisok, mint *Carl Rotteck* (1775—1840) és *Carl Theodor Welcker* (1790—1869) a federatív birodalomban fedezték fel a jobbik alternatívát. A svájci példára hivatkoztak, és arra, hogy szabadság nélkül egységet sem óhajtanak. Mint azonban ismeretes, mind a liberális, mind pedig radikális, forradalmi törekvések elbuktak 1848-ban. A német egység konzervatív vezetés alatt, erőszakos úton, háborúkkal jött létre 1866-ban és 1871-ben. A liberális ellenzék félszorult, bár néhány képviselője, mint *Georg Gottfried Gervinus* (1805—1871) vagy *Constantin Frantz* (1807—1891) továbbra is hitt még a kis államok és a federalizmus jövőjében és elítélte Bismarck politikáját.

A nemzeti egységmozgalom természet szerint a német társadalom fejlődésének volt produktuma. A kisebb államok különállásához, fennmaradásához hovatovább csak az adott politikai egységek vezető körei és hagyományos társadalmi szektorai ragaszkodtak. A kis államok szempontjából azonban bizonyos fokig ez az egység felé vezető folyamat is a „külső” tényezők szerepével függött össze. Hiszen e kérdésben minden egyes kis államnak a többi politikai egység együttesével kellett számolnia, beleértve a porosz hatalmat is. A fő külső tényezőt viszont, amely az új, egységes német állam megteremtését lehetővé tette, nyilvánvalóan a nemzetközi rendszer módosulásában kell keresnünk. A nagyhatalmak magatartását alighanem befolyásolta részben az az általánossá vált nézet is, hogy a nagy nemzeti államok léte természetes és szükséges dolog. Angliában — hogy csak egy-két példát idézzünk — a történész *E. A. Freeman* igen határozott véleménye szerint a kis államok különösen alkalmasak arra, hogy kísértés tárgyaként, felidézzék a konfliktusok és nagyobb háborúk veszélyét, míg a nagy, homogén nemzeti államokban az az elv ölt testet, amelyet 1815-ben oly sajnálatosan elhanyagoltak. Hasonló nézeteket vallott *Lord Acton*, valamint *James Bryce* is, aki örömmel üdvözölte az új Németországot 1871 után.

IV.

A *harmadik* típust végül olyan integráló külső tényezők felbukkanása jellemezte, amelyek nagyobb multinacionális, nemzetek fölötti politikai keretek kiépülését segítették elő.

A hagyományos diplomáciatörténeti irodalom „államnak” rendszerint csak az olyan független politikai egységeket tekinti, amelyek nemzetközileg szabályosan, forma szerint elismert, saját szuverenitással bírtak. Történeti szempontból nézve azonban az állam ennél hosszabb történeti múlttal bíró és komplexebb jelenség. Az olyan kisebb-nagyobb politikai egységek ugyanis, amelyek bizonyos önállósággal, saját politikai intézményekkel, hagyományokkal és „állameszmével” bírtak, akkor is államnak tekinthetők, ha egy szélesebb körű politikai szervezeten belül, annak többé-kevésbé alárendelten foglalnak helyet. Ilyen értelemben joggal tekinthetjük államnak például Magyarországot akkor is, amikor a Habsburg Monarchiába tartozott és így nemzetközileg elismert szuverenitással és saját diplomáciai képvisellett nem rendelkezett. Az 1791: X. tc. által kimondott „regnum independens” annyiban fikció volt, hogy nem valóban független királyságot jelentett. De valóság volt benne az

önálló állam, annak folytonossága és fenntartásának feltétlen igénye a Habsburg Monarchia nagyobb keretén belül. Az európai kis államok fejlődéstörténeti vizsgálatának tehát az ilyen jellegű politikai egységekre is ki kellett terjednie, valamint más olyan, részben egykori és most újjáéledő, részben újabb nemzeti mozgalmakból születő kis államok előzményeire és szerepére is, amelyek hosszú időn át az Európa közép-keleti zónáját egymás közt felosztó, nagy birodalmakba tartoztak, majd azok hagyományos kereteiből váltak ki egymás után. Először, hosszabb folyamat során, a török birodalomból, majd pedig utóbb, az első világháború végén, a Habsburg Monarchiából, illetve a finn és részben a lengyel esetben a cári orosz birodalomból. A német és olasz példával ellentétben ugyanis a nacionalizmusok e soknemzetiségű birodalmakban centrifugális erőként hatottak.

Az európai kis államok e harmadik típusát azonban nemcsak a nemzeti kérdés ilyen természetű előtérbe kerülése különböztette meg — mondjuk — a svájcítól, amelynél a külső tényezők a nemzeti kérdéstől függetlenül s azt megelőzve kezdték hatásukat érvényesíteni. A nagyobb eltérés abban fedezhető fel, hogy míg az első típus esetében a nemzetközi tényezők inkább a kis államok külön létezését, a harmadik esetében inkább — hosszú időn át — *integrálódásukat* segítették elő. Legalábbis az általunk tárgyalt századok folyamán itt egy olyan, tartós jellegű tendenciával találkozunk, amely arra irányult, hogy a kisebb-nagyobb országokat, népeket, nemzeteket, vagy legalább egy részüket, valamilyen nagyobb politikai szervezetben fogja össze. Ezt a tendenciát rendszerint szomszédos hatalmak képviselték, de olykor, többféle változatban, részint reagálásként, részint védelmi, gazdasági vagy más megfontolásból, maguk a közvetlenül érdekeltek is. Tekintve, hogy a fő változatokat, mindjárt az itt tárgyalt időszak kezdetén, a török hódítás, illetve, ennek nyomán, a Habsburg-birodalom képviselte, máris felmerül a lehetséges alternatívák minőségének kérdése is. Semmi jele annak, hogy a magyarok vagy más szomszéd népek függetlenségüket, önrendelkezésüket kevésbé szerették volna, mint mondjuk a svájciak. Inkább lehetőségeik választéka volt különböző. A kérdés itt inkább úgy jelentkezett, hogy az a nagyobb politikai szervezet, amelybe tartozni fognak, milyen változatban jön létre, milyen erők vezetésével, milyen színvonalon, milyen remények, veszedelmek vagy éppen áldozatok jegyében, és az önálló állami, nemzeti lét, a védelem, a saját mozgástér és ízlés milyen mértékét s a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális fejlődés milyen lehetőségeit biztosítja. Ez persze utólag, a történész fogalmazása így. A kihívás lényegét azonban bizonyára így értékelték az egykorúak is.

Nem részletezve most azt a hosszú folyamatot, amelynek során a hódításra épült és modernizálódni képtelen török birodalom keretéből a görög, szerb, román, bulgár nemzeti mozgalmak sorra kibontakoztak, kiváltak, szenteljünk itt egy kis külön figyelmet Magyarország esetének.

Magyarország eredetileg a középkor végéig, tulajdonképpen nem a „kis”, hanem inkább a viszonylag erősebb államok, ha persze nem is a nagyhatalmak közé tartozott. Hiszen a Hunyadi-ház még a Jagellókkal és a végül felülkerekedő Habsburgokkal próbált rivalizálni abban, hogy melyik vezetői majd a török nyomás alatt Kelet-Közép-Európában integrálódni kezdő új, nagyobb, összetett monarchiát. De Magyarország mégis gyengébbnek bizonyult a rá támadó oszmán birodalomnál, és még gyengébb lett veresége után. Darabokra tört, ami alapvetően nem a belső dinasztikus viszály, hanem külhatalmi tényezők: két erősebb, szomszédos hatalom feszítő hatásának következménye volt. Ha-

sonló helyzetben, máskor, más, nagyobb országok is jártak így. Ettől kezdve két kis magyar államról beszélhetünk: a nyugati királyságról, amely a Habsburg birodalom része lett, és keleten, a szultántól függő Erdélyről, amelyet, ugyanilyen külhatalmi okból, hiába próbáltak az előbbivel újra egyesíteni. Erdély ugyanis, 1551-ből származó török kijelentést idézve, „Szulejmán szultán találmánya” volt. (A harmadik rész közvetlen török foglalásként, semmiféle saját állami léttel nem rendelkezett.)

Talán érdemes volna éppen ezért e sokat vitatott századok magyar történetét végre a kis államok problematikájának oldaláról is közelebbről megtekinteni. Például az olyan kialakuló magatartási formák és mozgási pályák szempontjából, amelyek egyrészt — mondjuk — a saját politikai intézményeit, hagyományait őrző nyugati magyar királyságot mint kis államot jellemezték, amely azonban a török ellen önmagát egyedül nem tudta megvédeni. Másrészt pedig a nagyobb politikai szervezet, a birodalom központi vezetését, vagyis — hagyományos magyar gyűjtőnévvel — „Bécsét”. S persze a kettő viszonyát. Vagyis a kisebb kör vagy körök mozgását a nagyobb körön belül. Aligha meglepő, hogy e mechanizmus működése enyhén szólva — mint tudjuk — nem volt mindig zavartalan. S most ne pusztán az olyan külön, speciális tényezőket vegyük figyelembe, mint a késői rendiség és az abszolutizmus küzdelmének itt fokozottan ellentmondásos jellege, meg általában a feudális társadalom és politika nehézkes, alig szervezhető, nemegyszer kaotikus volta, vagy éppen a törökkel szinte állandósult háborús állapot. Ez is mind bonyolultabbá tette, súlyosbította a dolgokat. Az alaphelyzet ellentmondása azonban az volt, hogy ha a kis állam meg akarta őrizni önállóságát és politikai identitását, akkor mind a veszélyessé éleződő konfliktust, mind pedig az önfeladást, a teljes meghódolást, el kellett kerülnie. Az előbbi ugyanis, megtorlásul, elnyomást idézhetett elő. Az utóbbi pedig az ehhez hasonló saját hiábavaló szolgálalkúsággal válthatta ki. A megoldást az is nehezítette, hogy mindkét kör elkerülhetetlenül egy kissé másként, eltérő szintről ítélte meg a nagyvilág és egymás dolgait. A magyar fél számára — hogy csak egy példát idézzünk — a török elleni közvetlen védelem volt a legfontosabb. A birodalom vezetése számára viszont legalább ilyen fontos, vagy még fontosabb volt az adott francia-Habsburg hatalmi rivalitás és háborúk roppant tétje is. A surlódások olykor torzulást vagy éppen kölcsönös gyűlöletet is előidézhettek mindkét oldalon, így például a XVII. század második felének egyik oly sok mindent felörlő szakaszában. Határozott és kiszámítható politikai vonalvezetés helyett, amely a kis állam jó funkcionálásához elengedhetetlen, sérelmi, ellenkezési, összeesküvéses vagy éppen fegyveres akciókat találunk az egyik oldalon, — néha a realitásérzék szembetűnő csökkenésével is párosulva, mint 1683-ban, amikor nyugati magyar urak, abban a tévhitben, hogy török végül mégis csak legyőzhetetlen, behódolásra készen sorra megjelentek a Bécs felé tartó nagyvezír táborában, öt perccel a döntő fordulat előtt. Lenéző, kellően oda nem figyelő, vagy éppen elviselhetetlenül megvető magatartást pedig a másik oldalon. Türelmetlenséget a pusztán útban álló akadálnak tekintett kis ország iránt. Vallási, ideológiai és egyéb erőszakoskodást, amelyről majd csak utóbb, a felvilágosodás százada látja be, hogy kárára van a nagyobb államkeretnek is. S mindezzel együtt hajlamot arra, hogy e kis országot, a töröktől való megszabadítása után, valóban hódított, alávetett tartományként kezeljék. S innen nézve a Rákóczi-szabadságharc sem az a reménytelen vállalkozás, amely az adott nemzetközi erőviszonyok között a kis állam függetlenségét, a birodalomból való kiszakadását

nem vívhatta ki — mert nem vívhatta ki —, hanem a jogos tiltakozásnak, önvédelemnek és belső szuverenitásnak az a végső eszköze, amelynek kockázatát ultima ratioként vállalni kell, hogy a kerekek jobb forgása, valami elfogadhatóbb kompromisszum helyreálljon. Figyelmeztetés is, megint mindenki, az egész mechanizmus érdekében, hiszen viszonylag kis alkatrészek rossz beillesztése is súlyos bajokat okozhat. S a tanulság tovább alkalmazható. Annak mérlegelésében is, hogy egy-egy politikai garnitúra mennyiben rendelkezik megfelelő áttekintéssel a kisebb és nagyobb körről, az egész mechanizmusról egyaránt, mennyiben tud minden irányban megfelelő visszhangot, bizalmat kelteni, belső szuverenitást természetes önérettel képviselni, nem morcos provincializmus megtestesítőjeként, nem is külső akarat pusztá végrehajtójaként. Aki e századok magyar történetét egyszerűen a teljes függetlenségért való hadakozások szüntelen folyamatának próbálja tekinteni, az nemcsak az egykorú magyarok racionalitását vonja kétségbe, mintha saját mozgásterük koordinátáit ennyi idő alatt sem tudták volna jól megtanulni, hanem szükségképpen a reménytelen balsikerek végeláthatatlan sorozataként értelmezi e hosszú korszak történetét. Márpedig e történetben — nézetünk szerint — éppen ellenkezőleg, az a figyelemreméltó s szinte meglepően sikeres, hogy e kis magyar államnak, ilyen szorítóban, mégis csak sikerült politikai létét, önállóságát, kulturális egyéniségét és színvonalát megőriznie, nemcsak a viszonylag nyugodt időszakokban, hanem a válságok és nehézségek között s azok ellenére is.

V.

A XIX. század első felében, újjáépülés után, Magyarország látszólag megint nem egészen „kis” ország. A „magyar korona országai”, mindent összevéve, az államjogilag külön kis kört képező Erdéllyel együtt, több mint felét tették ki s Habsburg Monarchia területének, ha nem is népességének. A magyarok viszont, bár még mindig a második legnagyobb etnikumot képviselték — a németek mögött — a Monarchiában, és a legnagyobbat saját régi, soknemzeti-ségű országukon belül, ez utóbbi népességének felét sem érték el. Vagyis kis nemzetté váltak a nacionalizmus századára. Igaz: más, még kisebb etnikumokhoz képest bizonyos vezető pozícióval bírtak az országon belül, hiszen teljes társadalmi struktúrával, erős nemzeti öntudatot és hagyományokat képviselő nemességgel, saját politikai intézményekkel rendelkeztek. Ezért azután például *Miroslav Hroch* cseh történész, az európai kis népek nemzeti mozgalmainak ébredéséről írt könyvében (1968)¹⁵ nem is sorolta a magyarokat a többi kis nép — csehek, szlovákok, finnek, norvégek stb. — közé. Egyszer, egy nemzetközi konferencián, kérdésemre ezt kifejezetten azzal indokolta, hogy a magyar nem kis nemzet. Bár igaza lenne, — válaszoltam. *L. Eisenmann* azonban már régebben találóan megfigyelte a hasonló vonásokat, így a nemzeti ébredéssel párhuzamos szorongást, a csehéknél, magyaroknál és másoknál egyaránt.¹⁶ S éles szemű magyar politikai megfigyelők már 1848 előtt, a reformkor lendületében is észlelték nemzetük gyenge pontjait és általában azt, amit kisnemzeti szindrómának nevezhetünk. Széchenyi a nemzet „szerény nagyságára”,

¹⁵ MIROSLAV HROCH: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas, Praha, 1968.

¹⁶ Bulletin of the International Committee of Historical Sciences, 1929, 231.

majd a harmincas évek derekán írt Hunnia lapjain is „csekély számára” figyelmeztette honfitársait, meg arra, hogy amióta Magyarország mint „kisebb szövédéke a nagyobb szövédéknek”, a Habsburg Monarchiához tartozik, ábránd volna „magánálló pünkösdi királyság” után „esengeni”, bár nem fogadhatjuk el, ha „önkény” lép „a törvény helyébe”, és ragaszkodnunk kell a „semmit rólunk nélkülönk” elvéhez, az alkotmányos jogokhoz.¹⁷ Akadémiai beszédében (1842) attól óvta őket, hogy túlbuzgó magyarosítással a más hazai nemzetiségeket elidegenítve a német és szláv „vasfazékhoz” üssék a magyar „cserépedényt”, mert hamar törött cserép lesz a magyar. Majd 1845-ben azt fejtegette, hogy a nemzetközi viszonyok nem teszik lehetővé a Magyarország és Ausztria közti kapcsolat felbontását, — ezt nem tűrnék „az európai egyensúly felett öröködő hatalmak”. Az a gondolat, hogy Magyarországának valami támaszra van szüksége, több oldalon is felbukkant. A mérsékelt liberálisok álláspontját *Csengery Antal* és *br. Kemény Zsigmond* fogalmazta meg a Pesti Hírlap 1848. dec. 31-i számának búcsúszavában. Oly században — írták, — „melyben Európa népei kis nemzettöredékekből nagy státustestületekké olvadtak vagy olvadni készültek, geographiai helyzetünkben elkülönítve nem maradhatunk”, hanem „természetes és való érdekek alapján épülő szövetséget” kell találnunk. A régi, történeti Magyarország védelme kapcsolódott itt a nagyhatalmaknak azzal a hagyományos álláspontjával, amelyet 1849-ben, a függetlenség kiondása után, *Palmerston* így adott értésére *Pulzskynak*: a magyarok inkább béküljenek ki a dinasztiaiával, mert a Habsburg Monarchia „európai szükség-szerűség” és „az európai államok rendszerében lehetetlen volna . . . kis államokkal helyettesíteni”.¹⁸ *Teleki László* viszont ugyancsak 1849 tavaszán, Párizsban a lengyel emigrációval folytatott megbeszélései jegyzőkönyvének és egykorú levelének tanúsága szerint erre azt a választ próbálta adni, hogy ha „Európa általános érdeke megköveteli egy hatalmas, közbenső állam létezését” ezen a tájon, akkor ezt az itt élő kisebb nemzetek konföderációjával, érdekeinek összehangolásával kell inkább létrehozni, és egyben, Magyarországon, a „historiai jogok” feláldozásával is, amelyre *Teleki*, ritka kivételként, ugyancsak késznek mutatkozott.¹⁹ Az abszolutista nagyhatalmakkal szemben külön-külön, egyenként nem elég erős dunai kis nemzetek, Magyarország és szomszédai összefogásának gondolata fogalmazódott meg — mások, így a román *Balcescu* másféle változatai után — *Kossuth* 1862-i Duna-konföderációs tervében, majd *gr. Károlyi Györgynéhez* e tárgyban intézett levelében is, ugyancsak a Habsburg Monarchia mint nagy állam alternatívájaként. „Minden egyes aldunai nemzet — írta —, ha sikerülne is népe köré gyűjteni a most máshová tartozó fajrokonait, legfeljebb másodrendű államot alkothatna, melynek a függetlensége örökös veszélyben forogna s mely szükségképp alá lenne rendelve idegen befolyásoknak. De ha a magyarok, délszlávok és románok a fentebb tervet felkarolják, elsőrendű, gazdag és hatalmas állam lesznek 30 millió lakossal, mely sokat fog nyomni Európa mérlegében.”²⁰ Az ilyen elgondolások megvalósításához azonban hiányoztak az alapfeltételek: egyrészt a Habsburg Monarchia felszámolása, hiszen az, mint érdekelt hatalom, minden ilyen próbál-

¹⁷ KOSÁRY D.: Széchenyi Döblingben. Bp. 1981, 35—36, 168—171.

¹⁸ PULZSKY FERENC: Életem és korom. II. Bp. 1880, 264.

¹⁹ HORVÁTH ZOLTÁN: Teleki László. I—II. 1964.

²⁰ KOSSUTH LAJOS: Iratai VI. Bp. 1898, 9—23. — KÓNYI MANÓ: Deák Ferenc beszédei. V. Bp. 1898, 11—77.

kozással eleve szemben állt, másrészt pedig az érdekelt kisebb népek nemzeti, területi igényeinek összehangolása. Amit az egyik fél túl nagy engedménynek tartott, az túl kevés volt a másik szemében, és viszont. Magyarország helyzete azonban a meglevő és még várhatóan kialakuló nagy államok között más egykorú politikai gondolkodókat is foglalkoztatott. *Eötvös József* 1865-ben azt fejtegette, hogy „Európában mindenütt nagy államokat találunk”, és a német és az olasz egységmozgalom is „bizonyosan hasonló államok alakulását fogja maga után vonni”. Európa e részén olyan nagy állam nem képzelhető „mely csak egy nemzetiséget foglaljon magába”, de azért „azok a kisebb népek, melyek ezen tért betöltik, az ellen, hogy hazájuk hatalmas szomszédaiak küzdőterévé, ők magok terjeszkedési vágyaiknak zsákmányaiává nem váljanak, miben kereshetik biztonságukat, mint szintén egy nagy állam alakulásában?” Biztonságukat „csak egyesülések által, csak úgy érhetik el, ha a számra kisebb népek, feltartva nemzetiségeiket, hatalmas szomszédakkal szemben egy felbonthatatlan állami egésszé állnak össze.”²¹ *Eötvös* a régi Magyarország egységét is ezzel az érveléssel igyekezett igazolni, bár saját maga számára írt naplójegyzeteiben, nem sokkal utóbb, azzal a gondolattal is kész volt kibékülni, hogy ez a nagy állam utóbb esetleg föderatív köztársaság lesz majd, hiszen a magyarok ebben is jelentős szerepet vihetnek; a kiegyezéssel létrejött dualizmus rendszerét pedig inkább időnyerésnek tekintette arra, hogy a problémát meg tudjuk oldani.²² *Deák* az 1867-i kiegyezéssel olyan védelmi szervezetté igyekezett a Habsburg Monarchiát átalakítani, amely megadja nemzetének az egyébként hiányzó járulékos, külső biztonsági tényezőket. Magyarország teljes függetlensége — mondotta 1867 márciusában — „nem számítható a politikai lehetőségek közé”, ehhez nem vagyunk elég erősek. Mátyás idején Magyarország még Európa nagy államai közé volt számítható, hiszen Skócia még nem tartozott Angliához, és Franciaország részekre tagolódott. De azóta megváltoztak „az európai államok dimenziói”. Magyarország nem állhatna fenn egyedül, „beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé”. Majd pedig 1867 decemberében *Deák* ismét visszatért e témára: „Az európai hatalmak nagy része oly terjedelmű és oly tetemes erővel rendelkezik, hogy azok között Magyarország mint külön, saját magában álló ország, biztos támaszt nyújtó szövetség nélkül, fönn nem állhatna. A sors országunkat oly nagy hatalmak közé helyezte, melyeknek bármelyike, midőn azt hinné, hogy vágyainak és terveinek útjában állunk, minket, saját erőnkben bizakodókat, roppant erejével bizonyosan elsöpörne”.²³

VI.

A XIX—XX. század fordulóján Európában hat nagyhatalom uralkodó politikai befolyása érvényesült. Igaz, mellettük egy sor kisebb állam is igyekezett szavát hallatni, főleg különböző nemzetközi szervezetek és konferenciák munkájában. 1899-ben 26 állam vett részt az első, 1907-ben pedig 48 a második hágai konferencián.²⁴ A nagyhatalmak ezt nem akadályozták, sőt olykor figye-

²¹ BR. EÖTVÖS JÓZSEF: A nemzetiségi kérdés. Pest, 1865.

²² BR. EÖTVÖS JÓZSEF: Naplójegyzetek-gondolatok, 1864—1868. Közzéteszi Lukinich Imre, Bp. 1941.

²³ KÓNYI MANÓ: *Deák Ferenc beszédei. IV—V.* Bp. 1897—1898. — Vö. KOSÁRY D.: A hatalmi egyensúly elve és a dunai táj. Történelmi Szemle, 1983.

²⁴ PAUL HERRE: Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges. München, 1937.

lemmel voltak a kisebbek érzékenységre is. Ez a szerény mozgási lehetőség azonban inkább a két nagyhatalmi blokk kialakulásának, rivalitásának, és nem súlyuk csökkenésének következménye volt. Ami pedig közelebbről Kelet-Közép-Európát illeti, az egykorú politikai publicisztika véleménye általában az volt, hogy a fejlődés itt is — sőt itt különösen — a nagy államalakulatoknak kedvez, s a kisebbeknek nem lehet nagy jövőjük. A kontinens e zónája akkori- ban zömmel három nagyhatalom — a Habsburg Monarchia, Németország és Oroszország alá tartozott. Csak délkeleten hagyott maga mögött kis államokat a visszavonuló török birodalom, amelynek hanyatlása azonban sajátos fejlődésképtelenségéből volt könnyen magyarázható. Az egykorú szerzők észrevet- ték azokat a belső, nemzeti feszültségeket és válságjeleket a Habsburg Monar- chián (s egyúttal a történeti Magyarországon) belül, amelyek külföldi vissz- hangjaként terjedni kezdett az a vélemény, hogy Ferenc József halála után a Monarchia magától széteshetik. A dunai nagyhatalom fennmaradásához azon- ban komoly érdekek fűződtek, s így gyakran éppen a politikában tájékozot- tabb szerzők igyekeztek cáfolni a Monarchia várható felbomlásának itt-ott divatos elméletét, — rámutatva persze a belső újjászervezés szükséges voltára is. A francia *André Chéradame* 1901-ben azt a félhivatalos álláspontot fejtette ki, hogy a Habsburg Monarchia fennmaradása, reorganizációja Franciaország- nak és Oroszországnak egyaránt érdekében áll.²⁵ Sőt, első írásaiban az angol *R. W. Seton-Watson* is azt hangsúlyoztatta, hogy a hatalmi egyensúly sorsa a Habsburg Monarchián fordul meg, amelynek eltűnése európai kalamitás volna.²⁶ S még 1907-ben is megismételte a véleményét, külön megjegyezve, hogy a Monarchia, a „házi civakodások” ellenére, Ferenc József halála után sem fog széthullani. „E sorok szerzője — írta — egyáltalán nem hisz Ausztria— Magyarország felbomlásának sem valószínűségében, sem lehetőségében”. S hozzátette: „Az elmúlt századok folyamán lejátszódott események alakulása arra késztet minket, hogy higgyünk egy erős közép-európai állami létének történeti szükségességében, másszóval a dualista Monarchiának — még ha belül módosított formában is — mint az európai békrendszer integráns részének tartósságában.”²⁷ S ez ellen nem emeltek komolyan szót, a Monarchián belül, maguk az érdekeltek sem. A magyar nacionalisták, lehet, még előnyö- sebb pozícióra, függetlenebb államra vágytak, de ők sem kisebbre, mint a soknemzetiségű Magyarország. A hatalmon kívül levők természetesen változ- tatni kívántak a helyzeten, de inkább csak a struktúra átalakítása, federalizá- lás útján a Monarchián belül. Cseh részről *Karol Kramář* — utóbb Csehszlová- kia első miniszterelnöke — 1902-ben azt fejtette ki egy angol lap hasábjain, hogy a világnak, a hatalmi egyensúly érdekében, szüksége van a Habsburg Monarchiára, amely újjászülethetik, ha benne „valamennyi népet igazságosan, részrehajlás nélkül kezelik”.²⁸ S valamivel utóbb, 1908-ban a fiatal *Beneš* is federalizálással kívánta a Monarchia jövőjét biztosítani.²⁹ Az osztrák—magyar

²⁵ ANDRÉ CHÉRADAME: L'Europe et la question d'Autriche au seul du XXe siècle. Paris, 1901.

²⁶ R. W. SETON-WATSON: The European Outlook. In: Scottish Review 1906. Vö. Hugh and Christopher Seton-Watson, The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria—Hungary. London, 1981.

²⁷ SCOTUS VIATOR: (= R. W. Seton-Watson): The Future of Austria—Hungary. Lon- don, 1907.

²⁸ KAROL KRAMAŘ: Europe and the Bohemian Question. The National Review 1902.

²⁹ EDUARD BENEŠ: Le problème autrichien et la question tchèque. 1908.

kiegyezésről írt komoly munkájában (1904) a francia történész *Louis Eisenmann* is a Monarchia federalizálásában pillantotta meg — a dualizmus helyett — a jövő ígérését, majd pedig a Cambridge Modern History megfelelő fejezetében még 1908-ban is kifejezett optimizmussal írta, hogy a dunai népek végre megértették: közös érdekek fűzik őket egymáshoz és a dunai Monarchiához.³⁰ Végül, a sok és sokféle egykorú szerző közül, aki általában úgy látta, hogy jövője csak a nagy államnak lehet, a kicsinyek a fejlődésre alkalmatlanok, sőt szinte nem is illik létrejönniök, idézzük itt *H. G. Wells* „előrejelzését” (1902) „a műszaki-tudományos haladás hatásáról az emberi életre és gondolatra”. Wells gúnyos megvetéssel tolja félre a kis államokat, mint amelyek a haladás útjában állnak: „. . . Az édig ér majd a kis nemzetek jajszava, követelve minden kis nemzet elidegeníthetetlen jogát arra, hogy az országút közepén leüljenek és kis játékaikkal éppúgy játszadozzanak, mint ahogy játszottak az út elkészülte előtt”.³¹

Mindezek után aligha meglepő, hogy *Jászi Oszkár* 1912-ben a nemzeti államok kialakulásáról és a nemzetiségi kérdéssről írt emlékezetes könyvében ugyancsak a nagy államok mellett foglalt állást, míg ugyanakkor — magyar részről ritka kivételként — engedmények, jogok megadását követelte a Magyarország határain belül élő más nemzetiségek számára is.³² Jászi szerint „világtörténeti folyamat” Európa népeinek „mind nagyobb és szervezettebb egységekben való összefoglalása”, a gazdasági és politikai integráció, a kis piacok, egységek túlhaladása. Német szerzőket idéz az egykori kis államok nevenséges nyomorúságának bemutatására.³³ Francia szerzőre hivatkozva pedig bírálja a kis Svájcot is, azzal, hogy a XIX. század előtt nemzeti egységgel, vallászatbadsággal, polgári jogegyenlőséggel s általában politikai élettel nem rendelkezett.³⁴ E bírálatra Jászi visszatért utóbb, abban a könyvében is, amelyben az első világháború vége felé „dunai egyesült államok” létrehozását javasolta a tarthatatlanná vált dualizmus helyett.³⁵ Ebben — Kossuth gondolatát felújítva — kifejti, hogy egy-egy kis dunai állam magára hagyva, izoláltan, „túlgyenge volna megállani a népek gazdaságpolitikai versenyében”, és olyan „szánalmas jobbra-balra imbolygó szerepre volna rendelve, mint a háború előtti Balkán-államok”. A „Kleinstaateri és az apró, izolált gazdasági egységek kora lejárt”, és még „a régi, történelmi kis államok is valami korrekatívumra szorulnak.” A dunai államszövetség viszont nagy fejlődési lehetőségekkel bírna „a Kleinstaateri nyomasztó szűkössége helyett, amely a helvét szövetségre ránehezedik”. Jászi, figyelmen kívül hagyva itt a külső, nemzetközi tényezők szerepét, úgy látja, hogy a svájci szövetséget egyszerűen „a benne élő kis államok szolidaritásának eleven átérzése” hozta létre, s ilyesmi a Duna vidékén is megszülethetik. A század eleji „egyre tartalmatlanabb” magyar függetlenségi politikát bírálva arra jut, hogy „az óriási gazdasági és politikai integrációk

³⁰ LOUIS EISENMANN: *Le Compromis austro—hongrois de 1867. Etude sur le dualisme.* Paris, 1904.

³¹ H. G. WELLS: *Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress upon Human Life and Thought.* London, 1902.

³² JÁSZI OSZKÁR: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Bp. 1912.

³³ Az idézett német munkák: KARL BRAUN: *Bilder aus der deutschen Kleinstaateri.* V. Hannover, 1880. — FRIEDRICH NAUMANN: *Die politischen Parteien.* Berlin, 1910; és utó. *Neudeutsche Wirtschaftspolitik.* Berlin, 1911.

³⁴ Az idézett francia szerző: Ch. Seignobos

³⁵ JÁSZI OSZKÁR: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok.* Bp. 1918.

korában egy ilyen izolált Magyarország csak a nyomorúságos vazallus Pufferstaat életét folytathatná”, és „amit nyernénk a régi Ausztriától való függetlenségben, azt elveszítünk abban a függőségben, melybe más, nagyobb hatalmakkal szemben jutnánk.”

A századforduló körül elhangzott, nemegyszer feltűnően magabiztos nyilatkozatok a nagy államokról és a Habsburg-Monarchiáról részigazságaikkal könnyen kelthették azt a benyomást, mintha a teljes igazságot nyújtanák. A valóságban azonban a Habsburg Monarchia — és benne Magyarország — nem tudta a nemzeti problémákat időben megoldani, s az első világháborúban elszenvedett vereség után felbomlott, a centrifugális erők és a külső, nagyhatalmi tényezők együttes fellépése nyomán. Az egykori dunai nagyhatalom helyét egy sor kis állam foglalta el. S a fordulat velejárójaként most meg éppen ellenkező előjellel kezdtek nem kevésbé magabiztos nyilatkozatok, nem csekélyebb részigazságokkal, s a teljességnek nem kisebb igényével elhangzani. A sort, még a háború elején, az angol *H. A. L. Fisher* röpirata kezdte meg, amely a Belgiumra zúdult német támadás hatása alatt foglalta össze a kis állam értékeit³⁶ „Nincs oly erény — írta —, amely egy kis és gyenge államban ne volna oly teljesen gyakorolható, mint a legféltetesebb tirannus uralma alatt... Bármilyen hiányosságokkal is bírhatnak, Európa kis államai nem tartoznak a despoták közé. Itt legalább az emberek úgy gondolkozhatnak, ahogy nekik tetszik, és azt írhatják, amit gondolnak... Majdnem mindaz, ami civilizációnkban a legértékesebb, kis államokból jött”. A világ végtelen sokkal tartozik Athén, Firenze, Genf, Weimar kis államainak. E kulturális értékek közt Fisher az angol jogot és drámaírást is lelkesen felsorolja, vagyis Angliát is kész a kis államok közé sorolni. S utóbb jöttek, egyre szélesebb körben, Angliában (pl. R. W. Seton-Watson és a *New Europe* c. folyóirat tevékenységében), meg általában az Antant-hatalmak körében, azok a megnyilatkozások, amelyek Németország gyengébb szövetségese: a Habsburg Monarchia növekvő belső feszültségeit felhasználva a fiatal polgári nacionalizmusokat támogatták. A tényleges fordulat után pedig az új berendezés hívei most már a régi, nagy, soknemzetiségű államkereteket minősítették visszamenőleg egy letűnt, reakciós világ, dinasztikus és feudális hatalmi ambíciók maradványinak. Szerintük immár az új, független, „nemzeti” államoké a jövő, hiszen ezek természetes történeti folyamat eredményeként jöttek létre, s teremtettek végleges helyzetet. E megnyilatkozásokat nagy magabiztosság és — az alulmaradtakkal szemben — nem kis uralmi igény is jellemezte. Persze sok igazság volt ebben az érvelésben is. De vajon — ismét — a teljes igazság? Egy sor kérdés ugyan megint nyitva maradt. Vajon ezek az új kis államok lehettek-e e vegyes népeségű zónában, az adott formák között, valóban „nemzetiek”, anélkül, hogy újjáteremtették és folytatták volna, más változatban, a régi struktúra soknemzetiségű és hierarchikus jellegéből adódó problémákat? Vajon az önrendelkezés elve valóban megfelelően érvényesült, és megszűnt-e kis nacionalizmusok marakodása, foggal, körömmel? S ami fontosabb: a német császárság és az orosz cári hatalom bukása, vagyis egyszerre mindkét szomszédos nagyhatalom e régi változatainak kiesése, ez a mondhatni kivételes, átmeneti helyzet teremthetett-e egy olyan állandó jellegű vákuumot, amelyet Franciaország és Anglia politikai és gazdasági befolyása, messziről, képes volt tartósan kitöl-

³⁶ H. A. L. FISHER: *The Value of Small States*. Oxford War Pamphlets 1915.

teni? A továbbiak ismeretében mindez költői kérdés csupán, amelyre az újabb irodalom már határozott nemmel válaszolt. Kimutatta, egyebek között, hogy a francia hegemonia aligha volt több illúziónál, hogy az angol befolyás egyre erőtlenebbnek bizonyul, és hogy az új kisebb államok már Európa gazdasági struktúrájának, belső kölcsönhatásainak következtében is gazdaságilag mindinkább Németországtól kezdtek függeni, ami után, természet szerint, politikai alávetésük következett, amelyet nem tudtak kivédeni.³⁷ Politikailag és gazdaságilag széttagoltan, egymással viszályban, nem voltak képesek a nemzetközi, nagyhatalmi politika súlyos próbáit kiállni. A kisantant, az új uralmi pozíciókat féltők összefogásaként, az egyenjogúságon alapuló, valódi együttműködésnek nem annyira új formája, mint inkább egyik akadályja volt Magyarországnak ellenforradalmi, revíziós politikája mellett, mely utóbbinak felszámolása, Magyarország demokratikus átalakulása, felemelkedése, nem is nagyon állt az új hatalmi pozíciók szomszédos nacionalista birtokosainak érdekében. Attól kezdve viszont, hogy határain kívül oly sok magyar maradt, akinek jó vagy rossz sorsa elkerülhetetlenül kihat a hazaiak politikai közérzetére — ebben a sajátosan, egyoldalúan exponált helyzetben éppen Magyarországnak lett — lett volna — elvileg érdeke, hogy az egyenjogúságon alapuló nemzetközi együttműködés új, magasabb szintű és hatékonyabb formái alakuljanak ki, és hogy szomszédságában ne kis zárt autarkikiák döntsék el, korlátlanul, hogy kivel mit tesznek a maguk körén belül.

Innen továbbblépve azonban folytathatjuk a sort egy újabb kérdéssel is. Vajon az a hosszú történelmi folyamat, amely Európa e részén az egykori nagyobb, soknemzetiségű politikai szervezetet létrehozta, valóban kizárólag feudális és dinasztikus erők, intrikák működésének volt produktuma? S az új helyzet létrejöttével, az első világháború után, immár végleg a külön kis államalakulatok szempontjából pozitív külső tényezők fogják a korábbi, integráló tényezőket felváltani? Vagyis ettől kezdve fent körvonalazott tipológiánk megváltozik? Aligha. Nagyobb távlatból visszatekintve úgy tűnik, hogy az olyan régi keretek, mint a Habsburg Monarchia, s benne a még régebbi történelmi Magyarország, végső fokon valóban nem voltak fenntarthatók, mert az erősödő nemzeti törekvésekben, az új feltételekhez nem tudtak megfelelően adaptálódni, s így a nagy teherpróbát sem tudták kiállni. De vajon a régi változatok kiiktatódása véget vetett minden más, további változat lehetőségének és annak az egész tendenciának is, amely — főleg gazdasági, de nemcsak gazdasági téren — amúgy is az integrálódás irányában érvényesült? Nem volt-e védelemre — néha egymással szemben is, — és rendezett együttműködésre szüksége ezeknek a kis államoknak? Nem merültek-e fel — mint ahogy utóbb, a második világháború idején — olyan elképzelések, amelyek az egyenjogúságon épülő föderalizmus vagy más megoldások felé mutattak? Nem jöhettek-e olyan alternatívák, amelyek valamilyen szervezett együttműködés mellett immár a kis államok önálló létével, sőt szuverenitásuk formai jegyeivel is számolni tudnak? E kérdésekre — a költői és nem költői kérdésekre egyaránt — itt most csak két tanulsággal válaszolhatunk. Az egyik az, hogy a különböző elképzelések, változatok, alternatívák közül a történelemben általában az adott erőviszonyok közt a legvalószínűbbek válnak valóra. A másik pedig az, hogy a

³⁷ RÁNKI GYÖRGY: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért, 1919—1939. Bp. 1981.

viszonylag igen nagy százalékban helytállónak tűnő, magas valóság tartalmú nézeteket és megoldásokat sem ajánlatos mindjárt hibátlannak, esetleges korrekcióra nem szorulónak, teljes igazságnak tekintenünk. Ugyanis a látszólag kis hibák is felhalmozódnak és egy idő múlva az egész számítást könnyen felborítják. Ez áll — mint láttuk — mind az első világháború előtti kelet-közép-európai nagyállami, mind pedig a fordulat után azt felváltó kisállami koncepcióra. S ez az a pont, ahol vizsgálatunkat ezúttal — egyelőre — lezárjuk.

Beérkezett könyvek*

Természettudományok

Báldi, Tamás: Mid-Tertiary Stratigraphy and Paleogeographic Evolution in Hungary. Akadémiai Kiadó, 1986. 201 l., 91 ábra, 16 táblázat. Ára 280 Ft.

Chromatography '84. Szerkesztette *Kalász, H., Ettore, L. S.* Akadémiai Kiadó, 1986. 610 l., 248 ábra, 72 táblázat. Ára 770 Ft.

Friedrich, Péter: Supramolecular Enzyme Organization. Akadémiai Kiadó, 1986. 300 l., 91 ábra, 17 táblázat. Ára 370 Ft.

Műszaki tudományok

Bán Gábor: Villamosenergia-rendszerek elektromágneses tranziensei. Műszaki Kiadó, 1986. 350 l. Ára 84 Ft.

N. I. Nyikolajev: Membrándiffúzió. Műszaki Kiadó, 1986. 199 l. Ára 72 Ft.

A. E. Perry: Hőszállítás áramlásmérés. Műszaki Kiadó, 1986. 195 l. Ára 75 Ft.

Scharle Péter—Szilágyi György: A végelem-módszer vegyes analitikus eljárásai. Műszaki Kiadó, 1986. 113 l. Ára 38 Ft.

Varga Károly: Az emberi és szervezeti erőforrás fejlesztése. Műszaki Kiadó, 1986. 238 l. Ára 89 Ft.

Orvostudományok

Csillik, Bertalan—Csillik-Knyihár, Elizabeth: The Protean Gate. Akadémiai Kiadó, 1986. 294 l., 151 ábra, 8 táblázat. Ára 440 Ft.

Deigentesch, N.—Bender, G.—Deigentesch, S.: Der Fuß in der Orthopädie. Akadémiai Kiadó, 1986. 155 l. Ára 220 Ft.

Instrumental Examination of the Motor System. Szerkesztette *Tóth, Sz.* Akadémiai Kiadó, 1986. 281 l., 143 ábra, 4 táblázat. Ára 425 Ft.

Társadalomtudományok

Changes in Language and Literature. Szerkesztette *Szabolcsi, M., Kovács, J., Gulyás, M.* Akadémiai Kiadó, 1986. 499 l. Ára 660 Ft.

Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Gondolat, 1986. 292 l. Ára 50 Ft.

Gedai István: A magyar pénzverés kezdete. Akadémiai Kiadó, 1986. 135 l., 184 kép. Ára 75 Ft.

Inotai, András: Regional Integrations in the New World Economic Environment. Akadémiai Kiadó, 1986. 286 l., 10 táblázat. Ára 330 Ft.

Kínai filozófia. Ókor. Szöveggyűjtemény. I—III. Válogatta, fordította, a bevezetőket és jegyzeteket írta: *Tőkei Ferenc*. (Harmadik, változatlan kiadás) Akadémiai Kiadó, 1986. I. köt. 401 l., II. köt. 423 l., III. köt. 389 l. Három kötet ára 250 Ft.

Lukács Lajos: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860—1867. Akadémiai Kiadó, 1986. 461 l. Ára 119 Ft.

Szabó Miklós: Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. (Apolló Könyvtár 15.) Akadémiai Kiadó, 1986. 186 l., 150 kép. Ára 40 Ft.

Szilágyi László: A tudomány árukategóriái és gazdasági hatékonysága. (Tudománysszervezési füzetek) Akadémiai Kiadó, 1986. 263 l. Ára 49 Ft.

* A tájékoztató az 1986. július—augusztusban beérkezett könyvek alapján készült.